

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І.КРИП'ЯКЕВИЧА

Спеціалізована вчена рада К 068.26.14

На правах рукопису

В О Й Т І В

Ганна Володимирівна

**НАЗВИ ОДЯГУ В ПАМ'ЯТКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XIV–XVIII ст.**

10.02.01 – українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів–1995

АВ 32.497

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті українознавства ім.І.Крип'якевича
НАН України

Науковий керівник – кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
ГРИНЧИШИН Дмитро Григорович

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
БУЧКО Дмитро Григорович
кандидат філологічних наук, доцент
ОЩИПКО Ірина Йосипівна

Провідна організація – Інститут української мови НАН України

Захист відбудеться "21" червня 1995р. о 10 год. на засіданні
Спеціалізованої вченої ради К 068. 26. 14 у Львівському
державному університеті ім.І.Франка (290601 м.Львів, вул. Уні-
верситетська, 1)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського
державного університету ім.І.Франка (290005 м.Львів, вул. Дра-
гоманова, 17)

Автореферат розіслано "19" травня 1995 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Зтерлак

Терлак З.М.
канд.філол. наук

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00779193 (-)

В. Стефаника
ЛННБ України

Актуальність теми дослідження. Лексико-семантична система все ще належить до найменше вивчених рівнів української мови. Для цілісного опрацювання словникового складу необхідною є робота над окремими тематичними і семантичними об'єднаннями слів від найдавнішого періоду до сучасного етапу розвитку мови. У зв'язку з цим об'єктом нашого дослідження стала макрогрупа (МГ), яка містить номінації одягу в пам'ятках української мови. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена також і тим, що назви одягу належать до лексики, тісно пов'язаної з матеріальною культурою народу, що у свою чергу є виявом рівня розвитку духовної культури. Таким чином зростає наукове зацікавлення цією групою і в лінгвістичному, і в загальноісторичному планах. Вибір теми визначається й незначною кількістю історичних досліджень лексики на означення одягу в українському мовознавстві.

Предметом дослідження у дисертації є назви одягу, засвідчені в пам'ятках української мови XIV-XVIII ст. До роботи максимумно залучаємо матеріали писемних джерел киеворуської доби, сучасної української літературної мови та діалектологічних досліджень. Для порівняння використано дані сусідніх слов'янських мов – передусім білоруської, польської і російської, що допомагає встановити ступінь взаємовпливів і одночасно яскравіше виявити особливості становлення та розвитку української лексичної системи у досліджуваній період. Поняття "одяг" розуміємо двояко: як сукупність виробів (із тканини, хутра, шкіри), що ними покривають тіло, і як комплекс, до якого належать власне одяг, головні убори, прикраси, пояси та взуття. Через обмежений обсяг дисертаційної роботи тематичні групи "назви поясів" та "назви взуття" до уваги не беруться.

У дисертації розглядаються слова, які належать до іменників – назв конкретних предметів. Семантичні ознаки такої категорії назв ґрунтуються на речовості (реальній предметності) позначуваних ними об'єктів*. Лексико-семантичні особливості конкретно-предметних слів, крім суто семантичних зв'язків, значною мірою зумовлені ще й зв'язками між реаліями. Тому прийнято вважати, що між членами таких груп лексики зберігаються відношення "вільної залежності". Переважно назви конкретних предметів об'єднуються в групи за тематикою, хоч це не означає, що у межах цих груп відсутні семантична організованість, лексична сполучуваність, родо-видові відношення, синонімія тощо. Таке об'єднання вважаємо найраціональнішим для нашого дослідження.

Поділ на тематичні групи має дещо умовний характер, оскільки дослідження лексики в історичному аспекті завжди зумовлене певною гіпотетичністю і не може претендувати на абсолютно вичерпне виявлення і систематизацію всього матеріалу, належного до того чи іншого розряду лексики.

Мета і завдання дисертації. Основна мета роботи - лінгвістичний аналіз складу, семантичної структури, походження компонентів МГ "назви одягу", засвідчених у пам'ятках української мови XIV-XVIII ст., виявлення визначальних тенденцій формування цієї тематичної групи у досліджуваній період та її еволюції на наступних етапах розвитку української мови.

Основні завдання роботи:

1) встановити корпус назв одягу в пам'ятках української мови XIV-XVIII ст. і виділити тематичні групи цієї лексики;

* Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 45.

2) визначити місце і роль у МГ слов'янських та власне українських за походженням назв і охарактеризувати шляхи проникнення та засвоєння запозичень;

3) подати час фіксації та виявити територію поширення окремих слів;

4) здійснити аналіз семантичних зв'язків усередині тематичних груп і визначити специфіку та напрямки еволюційних процесів у семантиці номінативних одиниць;

5) з'ясувати вплив екстралінгвального фактора на появу окремих назв та зміни у семантичній структурі лексем;

6) простежити подальшу долю досліджуваних лексем і окремих мікрогруп, їх роль у розвитку та функціонуванні сучасної української літературної мови та діалектів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві представлена і детально опрацьована система назв одягу, засвідчених у пам'ятках української мови XIV-XVIII ст., проаналізовано їх походження, семантику, семантичні зв'язки у межах тематичних груп, в окремих випадках – словотвірні особливості, виявлено відмінності функціонування цієї МГ у порівнянні з аналогічними системами сусідніх слов'янських мов XIV-XVIII ст. та її стан у сучасній українській мові.

Практична спрямованість дослідження. Результати роботи можуть бути використані: у праці над укладанням історичних словників, покажчиків малозрозумілих слів і для видання пам'яток української мови; у лексикологічних, семасіологічних та ономасіологічних дослідженнях з української мови; для поглибленого вивчення розвитку лексичної системи української мови XIV-XVIII ст., історичної граматики, а також опрацьован-

ня нових спецкурсів, присвячених порівняльно-історичному вивченню української мови. Крім того, матеріали і висновки дисертації можна застосувати для висвітлення проблем етнографії та міжетнічних зв'язків українського народу.

Основні методи дослідження. Аналіз МГ здійснюється переважно за допомогою традиційних методів, найбільше виправданих при опрацюванні таких розрядів лексики. Для аналізу тематичних груп головним чином використовується описовий метод. Розкриваючи походження окремих лексем і встановлюючи взаємозв'язки у процесі історичного розвитку споріднених мов, застосовуємо порівняльно-історичний метод. За допомогою зіставного методу здійснюється систематизація опрацьованого матеріалу.

Використані джерела. Основний матеріал для дослідження використано з трьох фундаментальних лексичних картотек – "Історичного словника українського язика" (за ред. Є.Тимченка), "Словника староукраїнської мови XIV-XV ст." та "Словника української мови XVI-першої половини XVII ст.", – які зберігаються в Інституті українознавства НАН України. Опрацьовано також ряд пам'яток, які не ввійшли до названих картотек, зокрема це стосується опублікованих писемних джерел з другої пол. XVII-XVIII ст. Дані для порівняння взято з матеріалів до Атласу української мови та картотеки Словника гуцульського говору, а також з опублікованих лексикографічних, лексико-знавчих та етнографічних досліджень. Для зіставлення використані опубліковані матеріали сусідніх слов'янських мов.

Стан дослідження проблеми. МГ назв одягу поки що не стала предметом системного різностороннього дослідження. Перша спроба охопити весь історичний період розвитку цього розряду

лексики зроблена в академічному виданні "Історія української мови. Лексика і фразеологія", але у зв'язку з метою і завданням, яке поставив перед собою авторський колектив, дослідження має узагальнюючий характер і не містить вичерпного аналізу лексико-семантичних особливостей кожної тематичної групи. Ширше цю МГ опрацьовано на окремих синхронних зрізах. Так, історію назв одягу в писемних пам'ятках періоду Київської Русі детально висвітлено в кандидатській дисертації Г.Миронової. Назви одягу, поряд з іншими групами лексики, досліджуються також у фундаментальній праці П.Коваліва "Лексичний фонд літературної мови київського періоду X-XIV ст.". Принагідно лексику на означення одягу в пам'ятках української мови XIV-XVIII ст. опрацьовано у статтях та монографіях Л.Батюк, В.Горобця, І.Ощипко, М.Худаша та ін. На діалектному матеріалі виконані праці Ф.Бабія, Й.Дзензелівського, К.Зозуляк (Марущак), П.Лизанця, Л.Лисиченко, Н.Пашкової, В.Прокopenко, О.Шляхова та ін. Студії цих авторів, хоч і містять цінну інформацію про становлення і розвиток досліджуваної групи лексики, але не вирішують проблем у повному обсязі.

Апробація роботи. Дисертація обговорена на засіданні відділу української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України і на засіданні вченої ради цього інституту. Окремі її положення викладені на регіональних конференціях молодих учених у Львові в 1983 та 1987 рр., історико-краєзнавчій (Вінниця, 1985) та науковій (Львів, 1994) конференціях. Основний зміст дисертації викладено в 6 публікаціях, 4 з яких є частинами колективних монографій: "Словник української мови XVI-першої половини XVII ст. Пробний зошит" (Київ, 1983), "Українська історична та діалектна лексика" (Київ, 1985), "Українська лек-

сика в історичному та ареальному аспектах" (Київ, 1991), "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди" (Київ, 1991).

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, індексу досліджуваних назв і словника назв тканин та матеріалів, списку скорочень використаних джерел та бібліографії.

Зміст роботи. У вступі обґрунтовується вибір теми, визначаються об'єкт, завдання і методи дослідження, його новизна та джерела фактичного матеріалу.

МГ "назви одягу" ділиться на три тематичні групи, які аналізуємо в окремих розділах дисертаційної роботи. У межах тематичних груп залежно від об'єктивно існуючих об'єднань предметів, що відобразились у свідомості мовців XIV-XVIII ст. і реально втілилися в мові, лексеми діляться на семантичні підгрупи та мікрогрупи. При аналізі кожної назви подаємо семантичну характеристику компонентів досліджуваних підгруп та мікрогруп, встановлюємо (наскільки це можливо) першу фіксацію, розглядаємо семантичні зміни, простежуємо діахронні процеси у семантичній структурі багатозначних слів, а також виявляємо рівень змін та перетворень, які відбулися в досліджуваних об'єднаннях слів у сучасній українській мові.

У першому розділі – "Назви одягу" – аналізується тематична група видових назв, що відрізняються семантичними властивостями конкретної лексики і передають поняття "власне одяг". Відповідно до об'єднання у групи за функціональним призначенням реальних компонентів одягу розчленовуємо на підгрупи відповідні їм номінативні одиниці: "назви натільного одягу", "назви поясного одягу", "назви верхнього одягу". Окрему підгрупу становлять "загальні назви одягу", які мають ознаки

абстрактних слів і виражають умовно-узагальнене поняття "одяг взагалі". У пам'ятках української мови XIV-XVIII ст. поняття "одяг взагалі" передається лексемами *одежа, платье, риза, строй, сукня, убирь, шата*. Початок формування цього ряду припадає на спільнослов'янський період. Джерела засвідчують цілий ряд праслов'янських за походженням різносистемних дублетів-дериватів дієслова *oděti - *odevati - *odějati, що мають корінь *dĕ-ti, споріднений з індоєвропейським *dhe "класти, ставити": *одежа, одежда, одеаніа, одияние, одѣяне, одѣне, одѣньє, одѣна*. Провідне місце тут займає слово *одежа*. Найближче до нього за семантикою слово *шата*. Назви *риза, платье, сукня*, поряд з родовим, широко репрезентують видове значення "загальні назви верхнього одягу" і тому не займають у підгрупі провідного місця.

Підгрупа назв натільного одягу в українських писемних пам'ятках кількісно обмежена. Її репрезентують слова *кошуля, рубашка/рубаша, сорочка, чехликъ*. Будучи синонімами, ці лексеми відмінні за походженням та місцем, що вони його посідають у системі української мови на різних часових зрізах. Домінантою парадигми є похідне від праслов'янського кореня *sork слово *сорочка*, яке згодом стало основним найменуванням відповідної реалії в українській літературній мові. Найранішим пам'яткам української мови релігійного змісту властиве вживання церковнослов'янських форм, однак у текстах світського характеру, передусім у літописах, повсюдно засвідчені повноголосні форми *сорочка, сорочеца*. За нашими матеріалами, у досліджуваній період слово *сорочка* фіксується з XVI ст. Засобом номінації різновидів сорочок є звична для досліджуваної МГ модель "іменник+прикметник". Прикметники в цьому випадку вказують пере-

важно на функціональну ознаку: сорочокъ же(н)скихъ тонки(х) сѣмъ; взели... сорочокъ невестских; сорочокъ му(ж)скихъ вуѣмъ; сорочка дѣвчача; сорочка дитяча.

У списку XV ст. "Літописця Переяславля Суздальського" у значенні "різновид верхньої легкої одежі" вперше задокументовано праслов'янське запозичення (з лат. *casula* "хатина, намет", пізніше "плащ з каптуром") *кошуля* як назву одежі, за фасоном дещо відмінної від сорочки, але функціонально тотожної. Як і його питомий відповідник *сорочка*, слово *кошуля* фіксується досліджуваними пам'ятками з середини XVI ст.: Дванадцять кошуль коленських, шолком вышиваныхъ (Луцьк, 1563 РЕА II, 127). На відміну від пам'яток російської мови, де запозичення адаптувалося зі значенням "вид верхнього легкого одягу", "хутряна одежа, покрита тканиною", "сорочка", українські джерела вказують лише на реалізацію у слові поняття "сорочка". До того ж у пам'ятках нерідко підкреслюється значення слова *кошуля* як натільної білизни. Крім того, означальні компоненти сприяють виявленню у значенні слова *кошуля* ознак "функція", "фасон", "тканина" та ін. Незважаючи на частоту вживання, значну сполучуваність та стабільне значення слова *кошуля* у пам'ятках української мови, воно не стало основним найменуванням одежі групи "сорочка" в сучасній українській мові, хоч географія його побутування в діалектах широка. Лексикографічні джерела XIX ст. відзначають вживання слова у більшості регіонів України. На сьогодні лексема локалізується у говорах південно-західного наріччя. На Пряшівщині вона вживається у фонетичному варіанті *кожеля*.

Утворені від спільнослов'янського кореня **gub-* назви *рубаха*, *рубашка* (дедемінутив уже з перших фіксацій) не належать до

загальнопоширених. Вони не засвідчені у писемних пам'ятках Київської Русі, а в наших матеріалах уперше документуються на початку XVII ст. Слова *рубаха*, *рубашка* не зайняли важливого місця у досліджуваній МГ, напевне, через те, що вони з'явилися в мові тоді, коли основний репрезентант поняття "натільний одяг" *сорочка* був широко засвідчений у лексичній системі української мови, і не принесли з собою ні нового значення, ні відтінку значення. Сприяв цьому, мабуть, і факт, що *рубаха/рубашка* - основне найменування сорочки в російській мові, де воно побутує в пам'ятках уже в другій пол. XVI ст. і з XVII ст. помітно витискає відповідник *сорочка*. Локалізація лексем *рубаха*, *рубашка* у XVIII ст. в пам'ятках Лівобережної України може пояснюватись і деякими російськими впливами. У сучасній українській мові вони побутують у сусідніх з російською мовою слобожанських, а інколи й східнополіських говірках. В окремих випадках спостерігається їх вживання на Волині та Хмельниччині. У наддністрянському говорі натомість виникає власне українське утворення *рубатка* зі спеціалізованим значенням "груба (стара) сорочка".

Діалектне розмежування в українській мові XIV-XVIII ст. яскраво виявляється в географії поширення слова *чехликъ* (пов'язане з *чохол* праслов'янського походження; праслов'янську форму реконструюють двояко: *čьxlo і *kъzlo), яке засвідчене лише у пам'ятках з Лемківщини і, напевне, вживається на позначення різновиду жіночої сорочки. У спеціалізованому значенні "вишивана сорочка" слово *чехлик* вживається в сучасних лемківських говірках.

Натільний одяг становив своєрідний ансамбль з поясом. Поясний одяг прикривав нижню частину фігури, його одягали

безпосередньо на сорочку. Мікрогрупа "чоловічий поясний одяг" представлена номенами *гачі/гаці, нагавиці, плюдри, портки, речи сподние, убрание, шаровары, штаны*, "жіночий поясний одяг" - *запаска, индеракъ, плахта, сподниця, фартухъ*. Обидві мікрогрупи не мають чітко окреслених слів-домінант (деякою мірою цю роль у 1-ій мікрогрупі могло б виконувати словосполучення *речи сподние*), а зв'язки між їх елементами мають скоріше поза-лінгвальний, аніж власне мовний характер. Основу цієї підгрупи становлять питомі слов'янські найменування *гаці, запаска, запояска, нагавиці, плахта, портки, речи сподние, сподниця, убрание*. Серед запозичень переважають слова німецького походження: *индеракъ, плюдри, фартухъ*.

На прикладі мікрогрупи назв чоловічого поясного одягу простежуються обмежені можливості контексту для розрізнення семантичних особливостей конкретних назв. Практично відсутні ситуації, де б реалізувалися семи "крій", "фасон", "функціональне призначення", а конкретизатор "матеріал" часто не є релевантною ознакою: *портки каразеи белое; убрание фалюндишове; штани суконьніе; сподные речи фале(н)дишове (каразея і фалюндишъ – гатунки сукна)*.

Дослідники відзначають кілька способів моделювання жіночого поясного одягу за допомогою незшитих, напівзшитих і зшитих прямокутних деталей. Семантика слова *сподниця* в українській мові досліджуваного періоду в основному ідентична сучасній. СУМ пропонує таке його тлумачення: "жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу". Характерно, що пам'ятки XVIII ст. підкреслюють звичай одягання спідниці з корсетом: *Сподниця дуклевая з шнуровкою*.

Спільнослов'янське віддієслівне утворення *запаска* та питома українське *запояска* вживалися як назви поясної одяжі з незшитих пілок. Запозичене східнослов'янськими мовами з німецької через польську слово *фартухъ* (в українському фонетичному оформленні *хвартух*) використовувалося на означення двох різновидів одяжі, що призвело до виникнення словосполучень *фартух передній* і *фартух околистий*.

Важливе місце у мікрогрупі жіночого поясного одягу посідає лексема *плахта*, яка, особливо у центральних та східних регіонах України, вживалася як назва найпоширенішої жіночої одяжі, виготовленої з двох поздовжніх напівзшитих частин. Походження слова (псл. **plaxъta*) пов'язане з *плоский* і *пласт*. У семантиці слова *плахта* в слов'янських мовах постійно виявляється основна ознака етимона "плоский". У білоруську та російську мови воно потрапило з української. В пам'ятках української мови слово засвідчене в значеннях "шматок тканини, ряднина", "волосяниця", а в окремих словосполученнях набуває значень "траурна одяжа" (плахта жалобна) і "вітрило" (плахта шкутна). Однак основу семантичної структури слова *плахта* становить значення "жіночий поясний одяг", засвідчене з другої пол. XVI ст. Означальним компонентом при найменуванні плахти часто стає назва кольору, що зумовлює виникнення стійких словосполучень *плахта синьтна*, *плахта черчата* (*черв'чатъ* – *червъ* "черв'як, з якого добували червону фарбу"), від яких за допомогою суфікса *-к-а* утворюються нові двокомпонентні конструкції: *плахта синьтка/синятка*, *плахта черчатка*. Мотиваційна ознака "колір" у названих словосполученнях співвідносна з мотиваційною ознакою "матеріал". Пряжа синього кольору, з якої виготовляли плахти, називалася *синята*, а слово *черчатий* засвідчено у

значеннях "назва кольору" та "ознака одягу, виготовленого з черцю – тканини червоного кольору". У словосполученні *плахта черчата червоная*, де лексема *черчатый* – відносний прикметник, у якому вже послаблений зв'язок з первинною мотивацією, колір передається якісним прикметником *червоний*. Якщо основа плахти складалася напів з червоних, а напів із синіх ниток, то такий одяг називався *плахта наполная*, *плахта нап'їлка*, де колір лише опосередковано був мотиваційною ознакою. З виходом з ужитку реалії (кінець XIX-XX ст.) за звуковим комплексом *плахта* в українській літературній мові продовжує зберігатися поняття "жіночий поясний одяг". Лексикографічні матеріали XIX-XX ст. підтверджують виявлену в пам'ятках тенденцію поширення самої реалії як поясної частини жіночого одягу українок у східних регіонах, тоді як на західних територіях слово вживається на означення інших реалій у межах тематичної групи "одяг": наддністр. "довгий прямиий верхній одяг з полотна", "тепла хустка"; бойк. "біла домоткана довга накидка, яку одягали пастухи під час дощу"; лемк. "поздовжній білий головний убір з червоними тороками".

На формування підгрупи, елементи якої об'єднані спільною родовою ознакою "верхній одяг", звичайно впливали позамовні чинники, насамперед природні умови та характер побуту населення, а також розвиток взаємозв'язків з іншими народами, особливо постійні стосунки зі Сходом, та вплив загальноєвропейської моди. Однаковий верхній одяг у різний період і в різних місцях, часто в залежності від матеріалу, оздоблення, дрібних деталей, називали по-різному. Одяг переважно не ділився на чоловічий та жіночий. Лексеми мікрогрупи "зимовий довгополий одяг" об'єднані за тематичними ознаками. До найчастіше

вживаних, семантично стійких і словотвірно активних представників цієї групи належить слов'янське за походженням *кожухъ* (псл. **kozja* < *kozja* "козяча шкура"). Вперше лексема засвідчена в "Слові о полку Ігоревім". Відтоді незмінними залишилися основні її функції в сучасній українській літературній мові та в діалектах. Поняття "кожух, критий сукном та іншою матерією" репрезентують тюркізм *байберекъ*, семантика якого на дальших етапах розвитку не зазнала істотних змін, хоч дещо модифікувалася, та мотивовані за ознакою "матеріал" питомі українські утворення *габачъ* та *габлякъ*, які сьогодні у системі української мови не засвідчені. Близькі за семантичними ознаками запозичення *газука*, *дел'я*, *фerezия*, *шуба*. Похідна від італ. *giubba* назва *шуба*, вперше зафіксована у грамоті 1378 р., стала її органічним надбанням. Мікрогрупу "зимовий довгополий одяг" у різний час поповнюють слов'янське запозичення з німецької мови *футро/хутро*, а також марковане за ознакою "матеріал" польське найменування *вилчура* (деетимологізація виявляється у словосполученнях *в'лчура лампартовая* і *волчуръ двѣ вовчихъ*) та питома лексикалізована форма множини *вовки*, яка виникла на основі метонімічного переносу.

За значенням "довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого сукна" якоюсь мірою об'єднуються лексеми *кирея*, *гуня*, *свита*, *сермяга*, *сукманъ*, *с'рякъ*. Центральне місце у цій мікрогрупі займає слово *свита*, яке не змінило свого значення до сьогодні. Подібною є історична доля назв *сермяга*, *сукманъ*, *с'рякъ*. Одночасно розвиток цих слів еволюціонує у напрямку наростання в їх семантиці відтінку зневажливості. На периферії мікрогрупи міститься слово *кирея*, активність якого виявляється вже за межами досліджуваного періоду. Домінантою мікрогрупи

"плашовидний одяг" (*бурка, бурнусь, долмань, кобенякъ, опанча, плащъ*) можна вважати спільнослов'янську лексему *плащъ*, для якої характерна стабільність у системі української мови (перша фіксація XIII ст.). Із назв інших різновидів довгополого верхнього одягу в писемних джерелах XIV-XVIII ст. найчастіше засвідчені: *бекеша, ермакъ, жупань, каптань, кунтушъ, лѣтників, однорядокъ, саянъ, чамара, чуга*. Переважно назви верхнього одягу – це запозичення, які не виявляють на українському мовному ґрунті значної словотворчої активності. До властивих їм дериваційних процесів можна зарахувати творення назв різновидів одягу, за допомогою префікса пол-: *полкопєнляче, полпласче, полчамарокъ*.

На означення короткого верхнього одягу в пам'ятках народно-розмовного характеру найчастіше вживаються лексеми *кабатъ, катанка, куртка, сардакъ, юбка*, відношення між якими не відзначаються семантичною організованістю.

У другому розділі - "Назви прикрас" - проводиться аналіз лексики двох підгруп: "назви особистих прикрас людини" та "назви прикрас одягу", які одночасно виконують утилітарну функцію. У межах окремих мікрогруп слова поєднані між собою семантично. Можна констатувати: в досліджуваній період існували лексеми, що якоюсь мірою передавали загальне поняття "предмет, призначений для прикрашання" - *клейнотъ* (переважно як назва найкоштовніших прикрас) і *окраса*. Частина назв прикрас - це слова спільнослов'янські за походженням (*гривна, гузь, запясте, заушница, колтокъ, наушница, обручъ, ожереле, перстєнь, пражка*). Деякі найменування вживалися вже в українській мові доби Київської Русі (*гривна, запястя, монисто, обручъ, перстєнь*), але більшість з них уперше засвідчена в

досліджуваний період. Особливістю питомих найменувань є те, що вони часто походять від назв частин тіла (*обручъ, ожереле, наушниця*). Серед іншомовних переважають слова західноєвропейського походження (*занкель, клейнотъ, кнафель, ланцугъ, манеля, пектораль, пунталь, сигнетъ*), обмежену кількість становлять тюркізми (*канакъ, серга, чепряга* та ін.).

У порівнянні з іншими мікрогрупа "прикраси шиї та грудей" налічує найбільшу кількість назв: *гривна, дукать, завешене, корали, ланцугъ, монисто/намисто, ношене, ожереле, пектораль, ретязь, агнусокъ*. Це свідчить про широке використання нагрудних прикрас в Україні, що підтверджується також даними археології та старого українського малярства. Розвиток цієї мікрогрупи йшов у напрямку звуження її кількісного складу (з ужитку вийшли лексеми *завешене, канакъ, пектораль*), переходу деяких назв до пасивного фонду (*гривна, агнусокъ*) чи локалізації їх в окремих говорах (*монисто, ожереле, ретязь*).

Мікрогрупа "прикраси вух" представлена назвами *заушниця, колтокъ, наушниця, серга/сережка*. Домінантою у цьому лексичному ряді є слово *серга*, яке засвідчене з XVII ст. і поряд з відомим із XVIII ст. похідним утворенням *сережка* стало найпоширенішою назвою вушної прикраси в сучасній українській мові.

Різне функціональне призначення оздоб рук зумовило появу двох мікрогруп "прикраси зап'ястя" і "прикраси пальців". Перша налічує назви *браселикъ, запясте, манеля, обручъ*. Слово *запясте* не змінило своєї семантики і в сучасному літературному лексиконі передає поняття "браслет". Запозичене через польське посередництво з французької мови *браселикъ* вийшло з ужитку (сучасні нормативні *браслет/браслетка* – пізніші запозичення з французької), а полісемічне слов'янське слово *обручъ* потрапило

на периферію системи. Запозичення *манеля* (у множинній формі) трансформувалося в іншу семантичну парадигму: у південно-західних говорах внаслідок складних мутаційних переходів та, ймовірно, у зв'язку з близькістю за звучанням до слова *манатки* набуло значення "пожитки", "майно", "манатки".

Поняття "прикраса пальців" передається лексемами *жуковина/жиковина, обручикъ, обручка, перстень, сигнетъ*. Як стрижене у цій мікрогрупі слово *перстень* має найбільшу сферу поширення, сягає праслов'янської епохи і на сьогодні залишається найуніверсальнішим засобом номінації подібних прикрас в українській мові. Пам'ятки вже у XVI ст. засвідчують властиві українській мові суфіксальні утворення *перстенець, перстеньокъ*. Семантика слова виявляє нахил до спеціалізації, що призводить до появи значень "перстень – печатка": листы запечатаные его пе(р)стене(м) (поч. XVII Проп. р. 41 зв.) та "обручка як атрибут вінчального обряду": Взялъ сщеникъ перстене о(т) сты трапезы, подаеъ златый... жениху, сребреный же невѣсть (XVII КТ).

Для означення персня з гербом та ініціалами власника, з першої пол. XVI ст. засвідчена іншомовна лексема *сигнетъ*.

Слово *жуковина/жиковина*, з не зовсім ясною етимологією, вперше вжите у перекладній Хроніці XI ст. У нашому фактичному матеріалі слово трапилося лише раз у контексті, який дозволяє кваліфікувати його як назву персня з каменем: алмаз болши силѣ имѣетъ егда вдѣла(н) естъ в жиковину златѣ (XVI Травн. 436 зв.). Фіксація слова в різних українських говорах викликає припущення про можливість ширшого його вживання у досліджуваній період.

Назви *обручикъ/обручокъ* та *обручка*, утворені від слов'янського *обручъ* за мотиваційною ознакою "форма", вживаються у

значеннях "кільце, обід" та "перстень без каменя". Разом з тим пам'ятки не дають достатнього матеріалу для властивого сучасній українській мові визначення семантики слова *обручка* як символу шлюбу.

Специфіка підгрупи "назви оздоб одягу" полягає в тому, що вона у XIV-XVIII ст. ще формується. Появляються різногенетичні синоніми, морфологічні та фонетичні варіанти у мікрогрупах "гудзик" (*гудзь/гузикъ, пугва/пугвица, кнафель*), "пряжка" (*пряжка/бражка/бразка, чепряга, занкель*), "застібка" (*гапла, гапликъ, есь*) і запозичені разом з реалією та неадаптовані на українському мовному ґрунті назви *пунталь, фаретъ*. Згодом у зв'язку з нормалізацією української мови спостерігається розпад синонімічних рядів, уніфікація варіантів і вичленування основної назви, що призводить до утвердження в літературній мові номінативних одиниць *гаплик, гудзик, пряжка* та до відсутності в ній і діалектах таких слів, як *занкель, кнафель, пунталь, фаретъ*.

У третьому розділі – "Назви головних уборів" – аналізується тематична група, до якої, крім назв загальноновживаних видів уборів, залучаємо і мікрогрупи, які містять назви спеціальних видів головних уборів (духовенства та війська).

Головні убори – це специфічний компонент одягу, композиційне завершення костюмного комплексу, який, крім прямого функціонального призначення, виконував знакову функцію. Переважно елементи цієї групи систематизуються за належністю реалії до тієї чи іншої статі, однак частина з них вживається на позначення і чоловічих, і жіночих головних уборів.

Якщо основу підгрупи "чоловічі головні убори" становлять запозичення (*биретъ, бриль, капелюхъ, каптуръ, киверъ, клобукъ, ковпакъ, магерка, митра, шишакъ, шликъ, шоломъ*), то назви

жіночих головних уборів – здебільшого або спільнослов'янські, або власне українські утворення (*брамка, кибалка, наметець, намѣтка, очѣпокъ, перемѣтка, примѣтка, рубокъ, чепець, чѣпокъ*). Переважна більшість лексем збереглася в сучасній літературній українській мові та діалектах у значенні "головний убір" (*берет, бриль, капелюх, клобук, ковпак, митра, намітка, очіпок, хустка, чепець, чіпок, шапка, шлик, шолом*), хоч деякі з них перейшли у розряд історизмів (*кораблик, магерка, шишак*). У частині слів значення "головний убір" на сьогодні не є основним, окремі лексеми цілком трансформувалися в інші лексичні парадигми (*брамка, повстянка, рубок, серпанок, тканка*), деякі вийшли з ужитку (*подевка, прилбиця, примѣтка*).

Мікрогрупа загальноновживаних чоловічих головних уборів представлена назвами хутряних (*кучма, колпакъ, шлыкъ*) та повстяних і солом'яних (*бриль, капелюхъ/капелюшъ, повстянка*) уборів. Як назви реалій, невластивих представникам української національності, кваліфікуються слова *бирить/биреть та киверъ*. До спеціалізованих назв, що стосуються духовенства, належать *каптуръ, клобукъ, митра, подкапокъ, війська – гелмъ, мисюрка, прилбиця, шишакъ, шлемъ, шоломъ*.

З-поміж усіх назв цієї підгрупи найуніверсальнішим засобом номінації головних уборів можна вважати запозичення *шапка* (свн. *scharpel* < ст.фр. *chapel* > лат. *sarra*). В українських пам'ятках слово засвідчене у першому десятилітті XV ст. З другої пол. XV ст. відоме стійке словосполучення *шапку ставити* у значенні "класти заставу", яке на той час стало вже своєрідним юридичним терміном. Інколи це слово спеціалізувалося як назва чоловічого та жіночого убору, виготовленого з хутра чи тканин різних гатунків. Прикметники-конкретизатори у таких випадках

вказували на матеріал (*шапо(к)*) две – одна куняя, друга *ма(р)мурковая*), функціональне призначення (*шапка невестяя*), фасон (*шапка столбоватая*). Крім уже згаданого стійкого словосполучення *шапку ставити*, виявлено описову метрологічну назву *на стреленье ку шапце*. Лексема послужила базою для виникнення дериватів *шапочка, шапчина, шапковязь, шапникъ, шаповаль, шапошницький, шапошництво*. На основі метафоричного переносу за функцією слово набуло другого значення "покришка". На дальших етапах розвитку української мови лексема *шапка* еволюціонує у напрямку розширення семантичного обсягу.

Відповідно до усталених в українському побуті п'яти видів жіночих головних уборів формуються мікрогрупи лексики. Мікрогрупа платових головних уборів зазнала значних змін протягом своєї історії. У досліджуваний період до неї належав ряд лексем, різних за походженням, хронологією, матеріалом, способом виготовлення реалії: *наметець, намѣтка, перемѣтка, платъ, подвіка, рантухъ, рубець, рубокъ, серпанокъ, фацелитъ, хустка, хуста*. На позначення м'якої шапочки, виготовленої з тканини, зв'язаної ззаду тороками, використовувалися похідні від псл. кореня *серьсь- номени *очѣпокъ, чепець, чепчикъ, чѣпокъ*, які досі залишилися в активному лексичному складі. Мікрогрупи "кільце, яке носили під очіпком та наміткою" (*кичка, кибалка/кийбалка*) та "чільце" (*брамка, тканка*) належать до нерозгалужених. Як засіб номінації жіночої шапки зафіксовані запозичення *шалка* та праслов'янський за походженням *дедемінутив корабликъ*.

Особливе місце в історії назв жіночих головних уборів займає слово *хустка/фустка* (дедемінутив від *хуста*), вперше засвідчене у другій пол. XVI ст.: *взяли... хустки три полотна колѣнського*.

Значення "головний убір" інколи послаблюється наявністю у слова додаткової семантики, яка виявляється у семах "весільний атрибут", "вузлик з грішми" та у семемі "шматок тканини у формі хустки". У конфесійній літературі трапляється семантична сполука *хустка погрѣбна*. З XVII ст. появляються деревативні *хусточка*, *хустечка*, *хустина*. Слово *хустка* з часу його появи у системі української мови зберегло незмінним основне значення "головний убір" та функціонально додаткове значення "атрибут весільного обряду". У гуц., закарп. та бук. говірках зберігся фонетичний варіант *фустка*. В окремих говірках слово спеціалізується у складі ад'єктивних словосполучень, які вказують на походження та зовнішній вигляд (*хустка турецька*), спосіб виготовлення (поліс. *засновна хустка*, гуц. *бита фустка* та ін.) або призводять до трансформації лексеми в інший семантичний ряд (гуц. *бриндзарська хустка "цідилко"*).

У "Висновках" систематизовані найосновніші результати аналізу назв одягу, виявлених у пам'ятках української мови XIV-XVIII ст. Відзначено, що МГ назв одягу розвивалася у досліджуваний період за загальними тенденціями та закономірностями функціонування лексичної системи тогочасної української мови і становила в основному сформовану її органічну підсистему.

МГ притаманні системні зв'язки та відношення, які спричинені рядом факторів. Насамперед системність цієї лексики пояснюється об'єктивними зв'язками в реальній дійсності. МГ, до складу якої переважно входять конкретні іменники, розглядається за тематичними групами. Одночасно в межах тематичних груп, підгруп та мікрогруп лексемам властива значна семантична організованість, яка виявляється в однаковій лексичній сполучуваності (напр., модель іменник + прикметник-конкретизатор);

наявності спільних мотиваційних ознак при виникненні мотивованих назв: "матеріал" (*габачъ, кожухъ, хутро*), "частина тіла" (*завушница, нагавиці*), "зовнішня ознака: форма, крій, фасон" (*корабликъ, однорядокъ, полчамарокъ*), "функція" (*намітка, лѣтникъ, шнуровка*); родо-видових відношеннях (наявність у тематичній групі "назви одягу" підгрупи "загальні назви одягу" та підгруп на означення видових назв одягу, також відношення рід-вид у деяких мікрогрупах); творенні синонімічних рядів (*сорочка, кошуля, рубашка*); виникненні складних найменувань (*жалобный оубиръ, намисто кораліове*); семантичних переходах у межах досліджуваної МГ; спільних шляхах трансформації в інші тематичні та лексико-семантичні об'єднання: метонімічні та метафоричні переноси (головний убір – назва тканини: *намѣтка, серпанокъ; плащъ* "захист, опіка"); послаблення чи втрата зв'язку з мотиваційним словом (*обручъ, гривна*).

Системність цієї МГ виявляється і на словотвірному рівні: у творенні демінутивів із суфіксами *-икъ* (*кабатикъ*), *-инк-а* (*шатишка*), *-ічокъ* (*кавтанічокъ*), *-к-а* (*сермяжка*) *-окъ* (*перстеньокъ*) та ін.; аугментативів із суфіксом *-ищ-е* (*кафанище*), дериватів із суфіксом суб'єктивної оцінки *-ин-а* (*хвартушина, сукманина*); дедемінутивів (*сережка, запонка*), префіксальних дериватів з мутаційним значенням (*полукафанъ, полчамарокъ*).

Визначення семантики окремих слів, їх місця в лексичній системі мови та диференціації назв різновидів одягу здійснюється за допомогою контексту, особливо мікроконтексту - означальних компонентів, які найчастіше вказують на матеріал (*запаска полотна колѣнського; запаска парчевая*), колір (*плахта червоная; плахта блакитная*), соціальну ознаку (*мирские шати; шати жолнерские; шати докторские*), спосіб виготовлення (*засновна хуст-*

ка; бита хустка); функціональну ознаку (кожух мужицкий; кожух бѣлоголовский); крій та фасон (сподница клинчата; сподница подбита).

З погляду етимології досліджувана МГ являє собою поєднання різних лексичних одиниць. Їх основу творять слов'янські за походженням лексеми, частина яких бере початок з епохи спільнослов'янської мовної єдності (*запaska, колтокъ, перстень, свита*), частина виникла на власне українському мовному ґрунті – ще в епоху Київської Русі (*жуковина, кожухъ, нагавиці, одежа*) та в досліджуваний період (*бѣлякъ, габякъ, запояска, запясте, намѣтка, окраса, очѣпокъ, перемѣтка, сѣрякъ*).

Важливим джерелом формування МГ стали запозичення, які різними шляхами проникли в систему української мови: тюркізми (*байбаракъ, делѣя, каптуръ, серга*); германізми (*гелмъ, занкель, кнафель, плюдри, фартухъ*). Меншу кількість становлять запозичення з італійської (*бриль, манеля, пунталь*), латинської (*агнусокъ, есъ, лектораль*), польської (*гудзикъ, подвіка*) та інших мов.

Найбільшу кількість назв одягу містять ділові документи, характер яких вимагав детального опису предметів. Це дозволяє виявити лексико-семантичні компоненти, які складають значення окремих лексем. На матеріалі ділових документів найкраще простежується територіальне поширення назв одягу.

Хронологічно назви одягу засвідчені в пам'ятках досліджуваного періоду нерівномірно. Зміст писемних джерел XIV-XV ст. не сприяв широкому вживанню у них назв одягу. Однак фіксація значної частини лексем у пам'ятках XII-XIII ст. і пізніша поява їх у текстах XVI ст. вказує на існування цих номенів у мові XIV-XV ст. Різні жанри і різностильова спрямованість пам'яток XVI-XVIII ст. дозволяють набагато ширше відтворити справжню кар-

тину існування в мові лексичних компонентів МГ, на що значною мірою впливали позамовні фактори: становлення козацької держави, контакти з іншими народами у сфері матеріальної та духовної культури, розвиток нових галузей виробництва.

Особливістю лексики досліджуваної МГ є її тісний зв'язок з одним із найрухливіших елементів матеріальної культури, що робить її динамічною та нестійкою. Тому активний процес розвитку, збагачення групи назв одягу не припиняється і досі. Однак основу цього розряду лексики становлять засвідчені в писемних пам'ятках XIV-XVIII ст. назви, які збереглися і функціонують у сучасній літературній мові та діалектах.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Словник української мови XVI - першої половини XVII ст.: Пробний зошит. - К.: Наук. думка, 1983: Словникові статті: Адамашка - Адамашокъ, Гапла - Гапликъ, Китайка, Кнафликъ, Рангухъ - Рантушокъ, Шапка.
2. Назви прикрас// Українська історична та діалектна лексика. - К.: Наук. думка, 1985. - С.31-44.
3. Загальні назви одягу в писемних пам'ятках української мови// Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. - К.: Наук. думка, 1991. - С.66-76.
4. Назви жіночого поясного одягу// Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. - К.: Наук. думка, 1991. - С.58-61.
5. Назви одягу у вінницьких пам'ятках XV - першої половини XVII ст.// Третя вінницька обласна історико-краєзнавча конференція (4 вересня 1985): Тези доп. - Вінниця, 1985. - С.60-61.
6. Мотивовані помени групи "одяг" у пам'ятках української мови (вибір мотивуючої ознаки)// Словотвір як вияв динаміки мови: Матеріали наук. конференції (12 квітня 1994). - Ч.1. - Львів, 1994. - С.43-44.

РЕЗЮМЕ

Hanna (V.) Voytiv. "Names of Clothing in the XIV-XVIII cc. Ukrainian Language Monuments". The dissertation is submitted for a Candidate of Philology degree. The specialities: 10.02.01 - Ukrainian Language. Ivan Franko Lviv State University, Lviv, 1995.

The dissertation investigates the vocabulary, semantic structure, origin, specific features and the lines of evolution processes in the macrogroup of a certain theme, including the names of clothing, ornaments and head-gear in the XIV-XVIII cc. Ukrainian language monuments. It traces the further destiny of the analyzed names and the separate microgroups, as well as, their role in the development of the Ukrainian literary language, and their functioning in the present-day dialects.

Войтив А.В. Названия одежды в памятниках украинского языка XIV-XVIII вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Львовский государственный университет им.И.Франко. Львов, 1995.

В диссертации исследуются лексический состав, семантическая структура, происхождение, специфика и направление эволюционных процессов в тематической макрогруппе, включающей названия одежды, украшений и головных уборов в памятниках украинского языка XIV-XVIII вв. Прослеживается дальнейшая судьба анализируемых наименований и отдельных микрогрупп, их роль в развитии украинского литературного языка и функционирование в современных говорах.

Ключові слова: історична лексикологія; назви одягу, головних уборів, прикрас

Підписано до друку 16.05.95. Формат 60x84/16. Папір друк. N I.
Друк офсет. Умовн. друк. арк. I,8. Умовн. фарб. відб. I,8.
Облік. - вид. арк. 2,0. Тираж 100. Зам. 107.

Машинно-офсетна лабораторія Львівського університету
ім. І. Франка. 290602 Львів, вул. Університетська, 1.

302 623

AB 32.497